ЧОВКАН ОЈУНУ

Азәрбајчанлыларын Човкан ојуну гәдим тарихә маликдир. Бу ојун мәһәлли һүдудлары ашараг Јахын Шәрг өлкәләриндә ән мәшһур идман ојунуна чеврилмишдир. Һәр бир халг өз милли хүсусијјәтинә көрә ојунун үмуми гајдаларына риајәт етмәклә јанашы, бир сыра елементләрлә бу ојуну зәнкинләшдирмишләр.

Чох гәдим көкләрлә бағлы олан Човкан идман ојунунун мејдана кәлдији јер вә вахт дүрүст мүәјјән едилмәмишдир. Бу һагда мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлүр. Буна бахмајараг бир сыра мүәллифләр бу ојунун Сасаниләр дөврүндә јарандығыны гејд едирләр. Лакин сон тәдгигатлар көстәрир ки, бу ојун һәлә гәдимдән мә'лум олмушдур. Даһи Низами тарихи сәнәдләр әсасында јаздығы «Шәрәфнамә» әсәриндә Човкан ојунунун һәлә Һәхамәниләр дөврүндән шөһрәт тапдығыны көстәрәрәк јазыр:

Гасидә тапшырды бир топ, бир човкан,
Бир чувал күнчүд дә верди әрмәган.
Һәдијјә сиррини өјрәтди она,
Севинди гурдуғу инчә ојуна.
Гасидин Дарадан кәтирдији мал.
Искәндәр өнүндә гојулду дәрһал.
Даранын әмриндән гасид сөз ачды
Башлады човкандан, топдан әввәлчә.

Тарихи мәнбәләр belә бир факт үзәриндә һәмрә'јдирләр ки, Һәхамәниләрин мәдәни сәрвәтләри Мидија мәдәнијјәтинин бүнөврәси үзәриндә јүксәлдилмишдир. Демәли, бөјүк Низами Човкан ојунунун даһа гәдим тарихинә ишарә етмишди.

Човкан ојунунун Азәрбајчанла даһа мөһкәм бағлы олмасы фикри тәкчә тарихи мә'луматларла, еләчә дә бу ојунун азәрбајчанлылар арасында кениш јајылмасы илә дејил, һәм дә «човкан» сөзүнүн шәрһи илә бағлыдыр. «Човкан» вә јахуд «чоған» сөзү Азәрбајчанда ағачлыг мә'насында ишләдилмишдир. Адәтән, бу вә ја дикәр ојун мәнсуб олдуғу халгын етник чизкиләри илә һәмсәда олур. Һәләлик «човкан» сөзүнүн «ағачлыг» мә'насындан башга гејри түрк дилләри илә изаһ едилә биләчәк етимоложи мә'насы мә'лум дејилдир.

Әсрләр боју бир-бирини өз һакимијјәти алтында сахламыш азәрбајчанлыларла фарсларын мәишәт вә мәдәнијјәтиндә бир сыра охшар, үмуми чәһәтләр јаранмышдыр. Бу бахымдан Сасани мәдәнијјәти адландырылан мүштәрәк мәдәнијјәтин јарадылмасында Азәрбајчан халгынын өз пајы олмушдур. Гаршылыглы мәдәни тәмас зәмининдә мејдана кәлмиш мә'нәви сәрвәтләрдән бири дә Човкан ојуну олмушдур. Азәрбајчанда бу ојунда тәкчә кишиләр дејил, гадынлар да иштирак едирләрмиш. Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын гәһрәманы Бәрдә көзәли Ширин Човкан мејданында Сасани һөкмдары Хосров Пәрвиздән һеч дә кери галмыр. Ширинин Човкан ојунундакы мәһарәтини Низами белә тәсвир едир:

Чүр'әтдә һәр бири бир Исфәндијар.
Рүстәми-Зал кими ох атандылар.
Човкан ојнамагда чох зирәкдиләр,
Көјдән чалдылар топу мүхтәсәр.

Дәдә Горгуд дастанларындан башлајараг орта әср тарихи вә әдәби мәнбәләримиздә Човкан ојуну һаггында зәнкин мә'лумат верилмишдир. Бу хәбәрләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчан халгынын јаратдығы идман ојунлары ичәрисиндә Човкан ојуну хүсуси јер тутмушдур.

Халгымызын IX—XI әсрләрдә мә'нәви аләмини, мәишәт хүсусијјәтләрини, адәт вә ән'әнәләрини өзүндә әкс етдирән Дәдә Горгуд дастанларында човкан—«ағачлыг» һаггында сөһбәт кедир. Дастанын «Салур Газанын еви јағмаландығы боју»нда Газанын евини талан едәнләрә гаршы мәрдликлә вурушан Гарача Чобан белә дејир:

Һәрзә-мәрзә сөјләмә мәнә итим кафир,
Итимлә бир јалагда јујундум ичән азғын кафир,
Алтмыш тутам көндәрин нә өјәрсән, мәрә кафир?
Гызылчыг дәјәнәјимчә кәлмәз мәнә.

Гылынчыны нә өјәрсән, мәрә кафир?
Әјри башлы **човканымча** кәлмәз мәнә.

Дәдә Горгуд дастанлары илә һәмдөвр олан тарихи мәнбәләрдә Азәрбајҹанда мөвҹуд олан ојун вә әјләнҹәләр ичәрисиндә Човкан ојунунун ады те-тез чәкилир. Бу мәсәлә классик ирсимиздә өзүнүн даһа кениш әксини тапмышдыр. Шаирләримиз бәдии тәшбеһләриндә Човкан ојунунда ишләдилән аләтләрдән вә ојун гајдаларындан мәһарәтлә истифадә етмишләр. Мә'лум олдуғу кими, һәр һансы бир адәт, ән'әнә вә ојун һаггында бәдии фикир сөјләјәрәк јазычы гәләмә алдығы мәсәләни мүкәммәл сурәтдә өјрәнир, сонра ону кағыз үзәринә көчүрүр. Бу бахымдан орта әср шаирләримизин Човкан ојунуна даир ишләтдикләри тәшбеһләр онларын бу ојун һаггында әтрафлы мә'лумата малик олдугларыны сүбут едир. Онлар заманәләринин сијаси-иҹтимаи мәсәләләринин ин'икасында белә тәшбеһләрә мүраҹиәт етмишләр. Бу ишдә Низаминин әсәрләри хүсусилә фәргләнир. Низами Човкан ојуну илә бағлы көзәл бәдии тәшбеһләр ишләтмәклә, һәм дә бу ојун һаггында дәјәрли мә'лумат вермишдир. Бу ојунун әсас аләти олан човкан һаггында илк мә'луматы да Низами вермишдир:

Күнәшә әјилди о, сөјүд бели,
Човканы гајырарлар сөјүддән бәли!

вә ја

Топ кими гачырды һәр јана бә'зән,
Бә'зән дә човкантәк донурду бирдән.

Нәсими дөврүнүн амансызлығына гаршы мәрдликлә апардығы мүбаризәни човкан топунун тимсалында әкс етдирмишди:

Башымы топ ејләјиб мејдана кирдим ојнарам.

Видади заманәсиндән шикајәтини топ—Човкан ојуну тәшбеһи илә ифадә етмишдир:

Мән ки, мејдани-бәла ичрә сәрим топ едәрәм,
Та дүшәр әлдән-әлә, ахыры човкана дәјәр.

Хәтаи дә өзүнүн лирик ше'рләриндә бу ојунла әлагәдар тәшбеһләрә тез-тез мүраҹиәт едир:

Човкан кими зүлфү вар, ешитдим,
Топ олмаға она сәр олса

Орта әср халг мәишәтинин демәк олар ки, бүтүн саһәләринә тохунан миниатүрләримиздә әкс етдирилмиш ојун вә әјләнҹәләрин ичәрисиндә Човкан ојунуна даһа чох мүраҹиәт едилмишди. Бу ојун дикәр сәнәд нүмунәләриндә дә өз әксини тапмышдыр. Өрәнгаладан тапылмыш ширли габ үзәриндә олан човкан ојунчусунун рәсми бир сәнәт әсәри кими дә диггәти ҹәлб едир.

Заманәмизә кәлиб чатмыш јазылы мәнбәләрдә, Дәдә Горгуд дастанларында, Гәтран Тәбризи, Низами, Хагани, Зүлфүгар Ширвани вә дикәр шаирләрин әсәрләриндә Човкан ојуну, онун кечирилмә гајдалары барәдә мараглы мә'лумата раст кәлирик. Һәтта нисбәтән сонралар «Човкан» адлы бөјүк поемалара тәсадүф олунмушдур. XV әср шаири Арифи, Тәһмасиб «Күј вә човкан» поемаларыны јазмышлар. Бу әсәрләрдән мә'лум олур ки, бу ојун Сәфәвиләр дөврүндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. XVI әсрдә Сәфәвиләр сарајында олмуш франсыз сәјјаһы Шарден јазыр ки, бурада атлы идман ојунлары үч формада мә'лумдур. Бунлар «күј вә човкан», «ох вә каман» вә «зубин тулламаг»дан ибарәтдир.

XVII әсрдә түрк сәјјаһы Өвлијә Чәләби Тәбриздә оларкән Шаһ Сәфи хијабанында јерләшән Човкан мејданы барәдә мә'лумат верир вә ону әтрафлы тәсвир едир. О, Урмијәдә оларкән Урмијә ханы илә Човкан ојунунда дәфәләрлә иштирак етдијини јазыр. Чәләби Азәрбајҹанын бир чох јерләриндә олмуш вә һәр јердә Човкан мејданларыны әјләнҹә јери кими тәгдим етмишдир. Орта әсрләрдә Човкан ојуну күтләви халг ојуну олмагла, һәм дә дөвләт әһәмијјәтли идман ојуну сајылырды. Бу ојуну мәһарәтлә ојнајанлар бөјүк һөрмәтә малик олдуғундан һаким зүмрәләр она хүсуси әһәмијјәт верирдиләр. Иш о јерә чатмышды ки, орта әсрләрдә һәр һансы бир дөвләтин гүдрәтиндән сөһбәт дүшәркән илк нөвбәдә һәмин өлкәдә Човкан ојунунун нә дәрәҹәдә инкишаф етдији башлыҹа ме'јар көтүрүлүрдү. Хаҹә Низамүлмүк «Сијасәтнамә» әсәриндә гејд едир ки, падшаһларын бири дикәринә елчи көндәрмәкдә мәгсәдләри тәкҹә мәктуб вә сифариш көндәрмәк дејилди. Онларын јүз ҹүр мәгсәдләри вар иди. Онлар јолларын, кәдикләрин, су мәнбәләринин... Човкан ојунунун инкишаф вәзијјәтини өјрәнирдиләр.

Човкан мејданы ән јахшы сынаг мејданына чеврилмишди. Һөкмдарлар өзләринин нәјә гадир олдугларыны бу мејданда сынагдан кечириб нүмајиш етдирирди-

ләр. Мәсәлән, Сәлчуглар дөврүндән бәһс едән Зәһирәддин Нишабури јазыр ки, султан Мәс'удун јанында бөјүк һөрмәт газанмыш оғуз Хаси бәј сәлчугларын Азәрбајчан һөкмдарларындан бири, өз рәгиби Чөвлијә мәһарәтини көстәрмәк үчүн онунла човкан мејданына кирмишди. О, өзүнүн ојун мәһарәти илә Чөвлијә баша салмышдыр ки, һөкмдарын она һөрмәт етмәси тәсадүфи дејилдир. Ојун заманы Чөвли Хаси бәјин ат чапмасы вә топ вурмасы мәһарәтинә һејран галмышды.

Човкан ојунунун тәблиғи үчүн о дөврүн бүтүн имканларындан кениш истифадә едилирмиш. Човкан ојунунда галиб чыханлара ојун аләтләрини вә чәваһиратдан һазырланмыш кичик зинәт шејләрини һәдијјә вермәк задәканлар арасында дәб олмушду. Мәһз белә бир һәдијјәни Рома һөкмдары Сасани падшаһы Хосров Пәрвизә көндәрмишди. Надир шаһ Әрдәбилдә оларкән гоншу вилајәтләрдән она көндәрилән һәдијјәләр ичәрисиндә човкан ојунчулары фигурларындан ибарәт зинәт шеји дә олмушдур. Миниатүрләрдә, китаб бәзәкләриндә верилмиш тәсвирләр арасында ән чох Човкан ојуну әкс етдирилирди.

Бу ојун хүсуси әһәмијјәт кәсб етдијиндән дөвләт идарәчилијиндә Човкан ојунуну идарә едән хүсуси вәзифә (каркүзарлыг) јарадылмышды. Орта әсрләрдә дөвләт идарәләриндә гаровул рәиси, чамәдарбашы, топчубашы, һәкимбашы вә с. илә јанашы Човкан ојунуну идарә едән шәхс дә бөјүк һөрмәтә малик иди. Һәлә Сасаниләр дөврүндә һөкмдарларын хидмәтиндә олан идарә рәисләри өзләри илә мүвафиг нишан дашыјырдылар. Мәсәлән, дәватдар (һөкмдарын катиби) кәмәринә гәләмдан бағлајыр, гаровул рәиси чијниндә каман, мирахур өзү илә нал кәздирәрди. Човкан ојунуна мәс'ул шәхс исә өзү илә човкан кәздирәрди. Әлдә вә ја чијиндә кәздирилән бу әшјалар сонралар тәдричән рәисләрин јахасына вә ја дөшүнә тикилән кичик нишанлара чеврилмишди. Бугүнкү һәрби рүтбәләри көстәрән хырда нишанлар мәһз онлардан ихтибас едилмишдир. Ушагларын Човкан ојунуна олан мејлини нәзәрә алараг кичик јашларындан онлары човкан тә'лимчиләринә тапшырырдылар. Адәтән, ушаглары једди јашындан човкан мејданларына апарыб ојунла таныш едирдиләр. Ушаглар әввәлчә һәрәкәтләри пијада вәзијјәтдә тәмрин едиб өјрәнирдиләр. 12—14 јашына чатанда онлар сүвари ојуна кирирдиләр. Үмумијјәтлә, човкан ојунчулары јашларына көрә групплара бөлүнүрдүләр.

Човкан ојуну гоншу өлкәләрә дә јајылмыш вә севилә-севилә ојнанылан мараглы идман нөвүнә чеврилмишди. Бу ојун гоншу күрчү, түрк, әрәб вә Орта Асија халглары арасында лајигли јер тутмушдур. Һәр бир халг ојун гајдаларында бә'зи дәјишикликләр етмишдир. Күрчүләр Човкан ојунуну «Чхенбурти», тачикләр «Күј бизән» вә «Күј вә бози», фарслар «Күј базы», јахуд «Күј вә човкан», әрәбләр «Сувлчан» вә с. адландырмышлар.

Човкан узунлуғу 1 — 1,25 метрә гәдәр олан, башы бир гәдәр әјри чөмчәвары әл ағачыдыр. Бу ојунда иштирак едән миник атларына «човкан аты» ады верилмишдир. Бу атлар хүсуси тә'лим көрүр вә јалныз Човкан ојунунда истифадә едилирди. Низами човкан атларыны тә'риф едәрәк јазырды:

Һаман «човканы» јел ајаглы ат,
Јүз човкан вурсан да тәрпәнмәз һејһат.

Әвһәди Марағаји човкан аты һаггында јазырды:

Човкани ат алдын, гызыл јәһәр дә гојдун белинә
Ојунда галиб кәлмәсән човкани ат кәрәкдир нәјинә.

Ојунда истифадә едилән топ хүсуси усталар тәрәфиндән һазырланырды. Човкан топу ичәриси јунла долдурулмуш јумруг бојда дәри топдан ибарәт дүзәлдилирди. Бә'зи мүәллифләр човкан топунун јүнкүл ағачдан да һазырландығыны хәбәр верирләр.

Халгымызын тарихинә даир гәдим мәнбәләрин бир чохунун јалныз ады кәлиб зәманәмизә чатмышды. Вәтәнимизин зәнкин сәрвәтинә тамаһ едән гәсбкарларын арды-арасы кәсилмәјән басгынлары нәтичәсиндә һәмин абидәләрин чоху тонгалларда јандырылыб мәһв едилмишдир. Човкан ојуну кими дүнја шөһрәти газанмыш халг ојуну һаггында јазылмыш китабларын чоху зәманәмизә кәлиб чатмамышдыр. Р. Ловин јазыр мәшһур әрәб мүәллифи Ибн Гәтибә «Шаһлар үчүн Човкан ојунунун гајдалары» адлы китаб һаггында мә'лумат верир. О јазыр ки, бу китабда Човкан ојунунун гајда вә принсипләри һаггында ајрыча фәсил вар иди. Әсәрдә ојуна тәзәчә башлајанлара тә'лим кечилмәсиндән бәһс олунур. Әсәрин тә'лим һиссәсиндә човканы

әлдә нечә тутмаг, ата нечә отурмаг, бир әлдә човкан тутмагла аты нечә говмаг вә с. барәдә тәмринләр шәрһ едилир. Бу бөлмәдә хүсусилә ојун гајдаларына риајәт мәсәләси кениш шәрһ едилиб. Мәсәлән, човкан топа дәјмәдикдә ојунчу әлиндә олан гамчы илә топу вурмамалыдыр. Човканла јери газмамалыдыр, човканла атын гычыны јараламамалыдыр. Хүсусилә тоггушмалар заманы рәгибә зәдә јетирмәмәлидир. Кобудлуг, бәдхаһлыг вә налајиг сөзләр човкан мејданынын гајдаларына тамамилә зиддир. Јерсиз олараг топу мејдандан вуруб кәнара чыхаран ојунун гајдасыны позмуш олур. Човканла вурулан топ атын бојундан јухары галхмамалы иди. Топу вураркән аты дајандырмаг олмаз. Топ чапар һалда вурулмалыдыр.

Чох күман ки, белә китабларын чоху әрәб ишғалы дөврүндә мәһв едилибмиш. Бу китаблардан көтүрүлмүш адда-будда мә'луматлардан ајдын олур ки, Човкан ојунунун мејданы кениш саһәни әһатә едирмиш, онун узунлуғу 60 аршындан 90 аршына чатырмыш. Мејданлар өлчү е'тибарилә фәргли олурмуш. Мејданда тамашачылар үчүн дә хүсуси јерләр нәзәрә алынырмыш. Орта әср миниатүрләри әсасында мүәјјән олунмушдур ки, мејданын һәр ики гуртрачағында бир-биринә јахын дарваза сајаг ики сүтун дүзәлдилирмиш. Гапынын тәхминән 2,5—3 м һүндүрлүјүндә олан сүтунлары кәрпичдән һөрүлүрмүш. Ојунчулары фәргләндирмәк үчүн командалар мүхтәлиф кејимдә мејдана чыхырды, хүсусән онларын папаглары мүхтәлиф формада олмалы иди. Командаларын формаларынын мүхтәлифлији гапылар јанында дајаныб еһтијат үчүн човкан сахлајанларын кејиминдән даһа ајдын көрүнүр. Орта әср сәјјаһлары ојунун гајдалары һаггында данышаркән јазырлар ки, мејданын ортасына топун атылмасы илә ојун башланырмыш. Ојунчулар өз гапылары јанындан топун үстүнә чумурдулар. Ојун иштиракчыларынын сајы мүхтәлиф олурду. Бә'зи мәнбәләрдә ојунчуларын сәккиз нәфәрдән ибарәт олдуғу көстәрилир. Бир сыра мә'хәзләрдә ојунда 16 вә ја 20 нәфәр иштирак етдији хәбәр верилир. Гәдим јунан мәнбәләриндә човкан ојунчуларынын сајынын 15—20 нәфәрә чатдығы көстәрилмишди. Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндә ојун иштиракчыларынын сајы 16 нәфәрдән ибарәт олдуғу гејд едилир.

Ојун мусигинин мүшајиәти алтында фасилә илә ики саата гәдәр давам едирди.

Човкан ојуну XIX әсрин сонларына кими Азәрбајчанда, еләчә дә бир сыра Шәрг өлкәләриндә давам едирди. Дикәр амилләрлә јанашы халгымызын тәсәррүфат мәишәтиндә атчылығын мөвгејинин дәјишмәси илә әлагәдар ат ојунуна мејл хејли зәифләмишдир. Әсримизин әллинчи илләриндән башлајараг, бир сыра Шәрг өлкәләриндә, еләчә дә Вәтәнимиздә Човкан ојуну јенидән бәрпа едиләрәк идман мејданларына гајтарылмышдыр. Сон илләрдә бу ојун харичи идман мејданларында да мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилмишдир. Бу хејирхаһ ишдә республикамызын идман тәшкилатларынын ролу аз олмамышдыр. Мә'нәви һәјатымызын күндән-күнә зәнкинләшдији индики дөврдә халг ојунларынын бәрпасы күнүн ән актуал тәләбләриндәндир.

Azərbaycan xalq bayramları, oyun və əyləncələri.- B., 1995.- S. 42-49.